

Jadwiga Kozłowska-Doda

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
Lublin

POLSZCZYŻNA KILKU WSI Z OKOLIC DOCISZEK NA TLE POLSZCZYŻNY PÓŁNOCNOKRESOWEJ

Wstęp

Rozwój badań nad językiem polskim rozpowszechnionym na obszarze dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (WKL) przebiegał nierównomiernie tak w czasie, jak i w przestrzeni. Z najważniejszych opracowań ubiegłego wieku nie sposób pominąć prac Haliny Turskiej z okresu międzywojennego, m.in. [Turska 1939], zespołu Wia-czesława Werenicza z przełomu lat 60. i 70. XX wieku [Мартынов 1973] oraz wydawanych od 1982 roku do dziś *Studiów nad polszczyzną kresową* [Rieger, Werenicz 1982–1994; Rieger 1995–2010]. Szczegółowa bibliografia prac poświęconych badaniom języka polskiego na Wschodzie, wydanych przed 1993 rokiem, przygotowana została przez Zofię Sawaniewską-Mochową [1991; 1995].

Na przełomie XX i XXI wieku, po rozpadzie ZSRR i zmianach warunków do prowadzenia badań nad językiem polskim na Wschodzie, powstała imponująca i bardzo wartościowa literatura (zarówno pod względem materiałowym, jak i metodologicznym), przygotowana głównie przez uczonych z Polski. Nie wypracowano jednak wspólnego programu eksploracji terenowych i wspólnych wytycznych metodologicznych do analizy materiału, nie nakreślono również siatki punktów, żeby spenetrować teren w miarę kompleksowo. A ponieważ, między innymi na Białorusi, podobne eksploracje nie mają do dziś wsparcia ze strony instytucji badawczych i państwa, są tam więc szczególnie ważne. Materiał zebrany w różny sposób, przy wykorzystaniu niejednorodnych metod opracowania, trudno jest porównywać, gdyż niełatwo zestawia się materiał wybiórczy. Najbardziej pożądanym byłby całościowy opis poszczególnych gwar.

Na terenie dziś już suwerennych państw Białorusi, Litwy i Łotwy zebrano niewiele nagrań i sporo z nich poddano analizie. Opublikowane teksty gwarowe, słowniki i studia dostarczyły bogatego materiału, który albo dubluje notowane już wcześniej cechy językowe, albo – rzadziej – uzupełnia ich obszerny wykaz.

W świetle powyższych stwierdzeń będę próbowała umieścić na mapie językowej byłego WKL osobiście zanotowaną przed dziesięć laty (1999–2002) polszczyznę z terenu północno-zachodniej Białorusi. Nagrałam wówczas bardzo piękną, staranną polszczyznę z ust dawnej szlachty okolicznej (i jej potomków), a także mniej staranną byłych chłopów (i ich potomków), głównie z powodu gorszego przez nich jej opanowania; największy udział w tych nagraniach miało najstarsze pokolenie. Badania przeprowadziłam w okolicach Dociszek w rejonie woronowskim na Białorusi. Mieszkańcy wsi położonych na skrawku przygranicznym z Litwą, należących do parafii ejszyskiej, po powstaniu krajów niepodległych i uszczelnieniu granic państwowych zostali odcięci od kościoła parafialnego. Po usilnych staraniach lokalnej ludności w 1995 roku utworzono nową parafię pod wezwaniem Bożego Miłosierdzia. Budowę kościoła w Dociszkach, przy wsparciu finansowym między innymi miejscowej administracji kolchozowej, co też wskazuje na zmiany w społeczeństwie, ukończono w 1997 roku. Świątynię konsekrowano 17 listopada 2002 roku.

Odmiany terytorialne i społeczne oraz różnice indywidualne

Badacze polszczyzny północnokresowej są zgodni co do zróżnicowania języka polskiego na Litwie, Łotwie i Białorusi. O cechach różnicujących poszczególne tereny pisano wiele. Przedstawię tu jedynie niektóre próby podziałów geograficznych z charakterystycznym dla nich językiem.

Halina Turska spenetrowała Litwę w dwudziestolecie międzywojennym i wyodrębniła obszar wileński, smołwieński (pomiędzy Widzami a Jeziorasami) i kowieński [Turska 1939].

Wiaczesław Werenicz pisał co prawda o dużych skupiskach Polaków na pograniczu białorusko-litewsko-łotewskim, w Puszczy Nalibockiej, w okolicach Wilna (rej. wileński, trocki, ejszyski, święciański, ignaliński, zarasajski), o mniejszej liczbie ludności polskiej zamieszkującej w okolicach Baranowicz i Wołkowyska oraz tereny na północ od Kowna, a także południowo-wschodnie rejony Łotwy [Вярэніч 1973: 17–18]. Uczony nie podjął się raczej próby klasyfikacji odmian polszczyzny rozpowszechnionych na wspomnianych wyżej terenach, nie było to w zasadzie możliwe z powodu jedynie szczątkowych eksploracji. Określił owe odmiany jako „wyspowe gwary kresowe na wschodzie, położone poza granicami zwartej obszar polskojęzycznej [...]” i kontynuował: „Polskie dialekty ludowe nie miały na nie większego wpływu. [...] O ich charakterze wyspowym przesądza otoczenie obcojęzyczne. Rozmiary tych «wysp» są różne – od jednej wsi do całej rady wiejskiej lub nawet rejonu. Sytuacja językowa w takich wsiach jest niestabilna i nie wszędzie jednakowa” [Вярэніч 1973: 16].

Kwestie zróżnicowania geograficznego, ale także i językowego rozważał również Walery Czekman w artykule w „Lithuanii” w 1991 roku [Čekmonas 1991: 44–51].

Leszek Bednarczuk z kolei w odniesieniu do okresu wcześniejszego niż XIX wiek wyodrębnił polszczyznę kowieńską, wileńską, nowogródzką, język polski nad Berezyną, polszczyznę na Smoleńszczyźnie [Bednarczuk 1994: 109–124].

Iryda Grek-Pabisowa, nawiązując do podziału Haliny Turskiej, oprócz trzech obszarów znanych z wyżej wymienionego opracowania, dla drugiej połowy XIX wieku wymieniła tereny współczesnej Białorusi zachodniej, a mianowicie okolice Nowogródka, Lidy, na północ od Grodna, okolice Wołkowyska i Baranowicz [Grek-Pabisowa 1997: 148].

Na podstawie literatury i własnych badań polszczyznę na Litwie pogrupowała także Halina Karaś: Wileńszczyzna (okręg wileński, ejszysko-solecznicki, obszar między Molatami, Inturką i Janowem, obszar święciański), obszar jeziorosko-smołwieński (okolice Smołów, Gajd i Mejkszt oraz tereny wokół Jeziorosów), Kowieńszczyzna („bliska” i „dalsza”) [Karaś 2002: 22].

Przedstawione podziały nie wyczerpują tematu.

Na zróżnicowanie społeczne zwrócono uwagę stosunkowo niedawno. Wcześniej sądzono, że język polski na tych terenach to przede wszystkim mowa warstw wyższych i gwary ludowe [Kurzowa 1993: 50–54, 60]. Badania socjolingwistyczne pod koniec XX wieku pozwoliły inaczej spojrzeć na język wsi: wyróżniono język drobnej szlachty i język chłopów jako warianty średni i niski, przy czym zauważono, że „podział społeczny na burżuazję, szlachtę dworską, szlachtę drobną oraz chłopów jest istotny w odniesieniu do pokolenia urodzonego przed 1939 r., mniej istotny dla pokolenia młodszego (urodzonego po II wojnie światowej) i praktycznie nieistotny dla pokolenia najmłodszego” [Zielińska 2002]; są to prace m.in.: Janusza Riegera, Elżbiety Smułkowej, Zofii Sawaniewskiej-Mochowej, Anny Zielińskiej, Haliny Karaś [Rieger 1998: 241–247; Smułkowa 1999: 61; Sawaniewska-Mochowa 2000; Zielińska 2002; Karaś 2002]; zwrócono uwagę na odrębność języka mieszkańców miasta, m.in. [Kurzowa 1993: 53; J. Porayski-Pomsta 1999: 12–15]. Różnice wynikające głównie z wykształcenia, niejednorodny stopień opanowania polszczyzny przez poszczególne osoby sygnalizowała jeszcze Halina Turska, później Zofia Kurzowa [1993: 51], a także Elżbieta Smułkowa [1999: 55].

Cechy polszczyzny zanotowanej w okolicach Dociszek

Mowę polską moich rozmówców zestawiono z polskim językiem ogólnym XIX wieku, polskimi gwarami etnicznymi i polszczyzną północnokresową (niekiedy także południowokresową).

Z jednej strony cechują ją osobliwości wspólne całemu obszarowi dawnych Kresów północnych, z drugiej zaś są to odrębne właściwości notowane gdzieś w pewnej odległości, ale nieznanne w sąsiedztwie, lub innowacje wyróżniające teren badań. Wszystkie te cechy są bardzo zróżnicowane genetycznie. Wśród nich znajdują się archaizmy (wspólne z polszczyzną ogólną lub gwarową czy wynikające z białoruskiego podłoża językowego i dawnych kontaktów słowiańsko-litewskich), osobliwości mające źródło w późniejszych kontaktach między językami pokrewnymi (białoruski, rosyjski) lub też niepokrewnymi (litewski), także innowacyjne.

Najbardziej przejrzystą strukturę, jak się wydaje, ma podział zjawisk językowych ze względu na ich rozprzestrzenianie się w odniesieniu do gwar polskich na Litwie, ułożony przez Halinę Karaś [2002: 26–27]: 1) cechy o zasięgu północnokresowym (kresowizmy pochodzenia rusko-litewskiego; archaizmy peryferyjne); 2) cechy poszczególnych odmian polszczyzny (frekwencja zjawisk; mniejsza lub większa archaiczność; różny stopień interferencji języka litewskiego); 3) cechy ogólnokresowe; 4) cechy obejmujące także polskie gwary etniczne (dialektizmy północnopolskie; zjawiska ogólnodialektalne). Istnieje co prawda problem kwalifikacji poszczególnych faktów i zjawisk, o którym autorka pisze na 14 stronach monografii *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie* [Karaś 2002: 50–64], ale mimo dyskusyjnego charakteru genezy niektórych cech językowych próba takiego podziału zasługuje na uwagę. Chciałabym tylko nieco zmienić kolejność.

Nie da się przedstawić w artykule wszystkich zanotowanych właściwości, dlatego zaprezentuję jedynie wybór cech fonetycznych i fleksyjnych, zasygnalizuję też odrębne osobliwości składni i słownictwa.

Cechy istniejące także w gwarach w Polsce etnicznej (wybrane)

Do takich zjawisk należy między innymi ogólnopolska dysymilacja *kt* w *xt*: *χto* || *kto*, *niχt* || *nikt*, por. [Urbańczyk 1972: 37], w okolicach Dociszek jest podtrzymywana przez wpływ błr. *χto*, *niχto* itd., por. [Turska 1939: 66]. Oboczne występowanie *k* i *χ* w wyrazie *chrzcic*, *chrzest* i pochodnych notowane w okolicach Dociszek, np.: *kščona*, *okščońi*, *kščila*, *kščic*, *kščiny*, *do kštu*, *okščili*, *kščili*, *kščila*, *kščo* || *oχścił*, *oχščona*, *χščiny*, *oχščo*, *po χščinaχ*, *χščiny*, *χščone*, *χs”c”ila* znane staropolszczyźnie, do dziś występują w wielu gwarach polskich [Karaś 2002: 168].

Zasięg niemal ogólnopolski ma przejście *kk* > *tk*: *letko*, *m’entk’i*, *m’entk’ego*.

Powszechne jest zachowanie dźwięcznej wymowy *v*, *v’* w grupach spółgłoskowych *kv*, *kv’*, *tv*, *tv’*, *sv*, *sv’*, *šv*, *šv’*, *cv*, *cv’*, *čv*, *čv’*, *xv*, *xv’*, zanotowałam jedyny przykład upodobnienia postępowego, np. *s’f’irny* || *s’v’irny* w mowie chłopskiej. Zachowanie dźwięczności *v*, *v’* znane jest również w dialektach etnicznie polskich: częściowo na Śląsku, w całej Wielkopolsce z Kujawami, na Krajnie, w Borach Tucholskich i Kociewiu oraz w części dialektu suwalskiego powstałej na podłożu białoruskim [Urbańczyk 1972: 36]. W badanej polszczyźnie wspierane jest wpływem języka białoruskiego i rosyjskiego, w których również zachowała się dźwięczność *v*, *v’* w tych grupach.

Powszechnie rejestrowałam w materiale asymilacje *nk*, *ng* > *ηk*, *ηg* obok braku asymilacji *nk*, *ng*, np.: *paleηk’i*, *ryηkuny*, *budyηk’i*, *anglii*, *b’ednieηk’i*, *χovaneηk’i*, *koχaηieηka*, *p’oseηk’i* || *sagank’i*, *ang’elisk’i*. Upodobnienia pod względem miejsca artykulacji spółgłoski *n* do tylnojęzykowej *k* rozpoczynającej następnym morfem *-k-* || *-ek-* spotyka się w dialekcie małopolskim, wielkopolskim, częściowo też w śląskim [Dejna 1994: 28, 34, 39].

Dawne *r* sonantyczne miękkie może być realizowane przed spółgłoską wargową jako *ž* (*š*), np.: *s’edymnastego s’ešpna*, *s’ešpem*, *šešpy*, *šešpem* – przykłady zanotowane

w mowie szlacheckiej – lub jako *r* (w mowie chłopskiej), np.: *s'erpam'i żeli, s'erpem, s'erpam'i, do s'erpna*. Takie formy pojawiają się na Mazowszu [Karaś 2002: 359; Karaś (a)].

Przed spółgłoskami szczelinowymi występuje rozłożenie nosowości, np. *geńsi, galeńz'ż'i, gałonzdečkaŭ, ks'onška*. Stąd też i wygłosowe *-*q* przed *się* jest wymawiane jako połączenie dwóch elementów *o + ń / n* w 3. os. lm. wszystkich koniugacji, np.: *k'ivancy p'išon še, s'm'ejoń s'e, spšedajoń śa pačk'i, učoń še, źb'erajo še || źb'erajoń še, ońi nie zamykajoń še, fšysk'e tu ɣovajoń s'e, modłoń s'e, učoń s'e, s'm'ejoń s'e, domuv'oń ś'a*. Asynchroniczna wymowa nosówek przed spółgłoskami szczelinowymi pojawia się też na Suwalszczyźnie, Mazowszu wschodnim i północno-wschodnim, części Mazur oraz w części południowego Śląska, wyspowo również na Śląsku środkowym i północnym, a także w polszczyźnie południowokresowej [Karaś (c)].

Samogłoska *o* jest często labializowana, np.: *^uob'at, ^uon, ^uona, ^uok'olica, ^uoɣot'lik'i, po_^uoɣ'oc'e, ^uońi*. Zjawisko to, znane także z dialektu wielkopolskiego, małopolskiego i śląskiego [Kucała 1994: 179], najczęściej jest realizowane w nagłosie, występuje zarówno w pozycji akcentowanej, jak i nieakcentowanej.

W niektórych gwarach polskich *o* pochylone brzmi jako *u* (w części Małopolski, na całych Kujawach, na Mazowszu bliższym) [Urbańczyk 1972: 24]. Wtórne *o* pochylone zamiast ogólnopolskiego *o* jasnego pojawia się niezbyt często, zanotowane zostało m.in. w stopniu wyższym przymiotników, np.: *młučša, młučše, młučsy, młučsyɣ, najmłučša* obok *młočša, młočše, młočšym; zdruřša, najzdruřša* itd., w przymiotnikach na *-ny* i przysłówkach utworzonych od tych przymiotników, np. *osubne, osubno*.

W zakresie fleksji dochodzi do wahań w kategorii rodzaju rzeczowników (więcej na ten temat i ogólnie o realizacji kategorii rodzaju w gwarze [Kozłowska-Doda 2012: 153–161]). Zmiany typu deklinacyjnego niektórych rzeczowników mają bardzo szeroki zasięg, np. *chomąto* (ż) → *chomont* (m): *ɣomont*, tak jest też na Śląsku, w Małopolsce, na Podlasiu, Suwalszczyźnie, we Wrocławskim, na Kujawach, w okolicach Kociewia i na Kaszubach, sporadycznie w Wielkopolsce południowej, notuje Jan Karłowicz [Karłowicz 1900, 1: 197–198], w Bujwidzach [Dwilewicz 1997: 36], na Kowieńszczyźnie [Karaś 2002: 182]; *chorągiew* (ż, m) ~ *chorągwia* (ż): *ten ɣorog'ef ~ ɣorog'va pošyli*; znane jest na Śląsku południowym i środkowym, w Małopolsce, sporadycznie na Mazowszu północnym, w Wielkopolsce, Kujawach i Kaszubach, sporadycznie na Podlasiu [Karłowicz 1900, 1: 198], *chorągwia* – na Śląsku południowym, w Małopolsce i na Kaszubach [Karaś, Reichan, Urbańczyk 1991, 4,1: 25–26], na wschodniej Białorusi [Dombroski 1932: 27], w Bujwidzach [Dwilewicz 1997: 36] itd.

W osobnych formach gramatycznych mamy inne niż w polszczyźnie ogólnej końcówki fleksyjne, m.in. z końcówką *-a* w M. lm. występują rzeczowniki zbiorowe, np. *mężczyzna, Żydzia, złodzieja = mężczyźni, Żydzi, złodzieje*. W Wielkopolsce z Kujawami i w Małopolsce nierzadkie bywają również formy mianownika z końcówką *-a* (dawne *a* długie jest realizowane także jako *-a^o*, *-o*), które są genetycznymi rzeczownikami zbiorowymi, np.: *adwokacia, muzykancia, sołtysia, kawalyrza, wójcio = adwokaci, muzykanci, sołtysi, kawalerowie, wójtowie* [Karaś (b); Urbańczyk 1972: 45], o formie *Żydzia* patrz niżej.

W N. Im., oprócz form z końcówką *-ami* i rzadką *-mi*, poświadczono też formy z końcówką dualną *-oma*, *-omo*, *-omi*: *reŋkoma*, *reŋkomo*, *renkoma*, *renkomo*, *ńemcoma*, *eiŝyškoma*, *koles'nikoma*, *za ńemcom'i*, *za ńemcoma* ~ *za ńemcam'i* (tak w mowie osób pochodzenia szlacheckiego, jak i chłopskiego). Dualne końcówki narzędnika, ale w znaczeniu liczby mnogiej, są dość częste na północnym Śląsku, w zachodniej Wielkopolsce, na północnych Kaszubach [Kucała 1994a: 185–186]. Kończówka *-oma*, wywodząca się z liczby podwójnej, występuje w północnokresowym dialekcie kulturalnym XVI–XVIII wieku wyraźnie w funkcji liczby mnogiej [Kurzowa 1993: 179]. Kończówki *-yma* i *-omo* pojawiają się również w gwarach białoruskich jako relikty liczby podwójnej, ale bez funkcji tej liczby, por. [Turska 1939: 71; Аванесаў 1964: 63; Булыка, Жураўскі, Крамко 1979: 93; Kurzowa 1993: 268].

W zakresie słowotwórstwa w materiale zarejestrowano m.in.: *žžav'anna*, *skužanna*, *mury te razabranne*, *lanne* 'lniane', *drev'ianne*, *žžev'anne*, *zabronna*. Przyrostek *-any* realizowany jako *-anny* występuje w niektórych okolicach Polski etnicznej (Kujawy, Opolskie) [Urbańczyk 1972: 40].

Wybrane cechy ogólnokresowe

Niektóre z tych cech również wykraczają poza Kresy Wschodnie.

Należy do nich realizacja palatalnych *ś*, *ć*, *dź*, *ź* jako palatalizowanych *s'*, *c'*, *dz'*, *z'* lub wymawianych pośrednio, co oznaczam przez *s''*, *c''*, *dz''*, *z''*. W bardzo starannej wymowie potomkowie dawnej szlachty wymawiają je palatalnie, w mniej starannej mowie występują spółgłoski prepalatalne („pośrednie”) i półpalatalne (palatalizowane). Te ostatnie w wymowie potomków chłopów są powszechne.

W gwarze występuje dźwięczne *ɣ*, np.: *ɣandel'*, *ɣolandra*, *ɣodovać*, *v ɣolandyi*, *ɣablovać*, *ɣuzo*, *ɣulamo*, *ɣorovali* (WM), *ɣulali* itd.

Spółgłoska *l* najczęściej jest wymawiana miękko (także przed *a*, *e*, *o*, *u*, przed spółgłoskami i w wygłosie), np.: *s'ličny*, *ślisk'e*, *ślifka*, *głina*, *kaplička*, *kaval'er*, *čšylatka*, *galareta*, *k'ilometer*, *alka*, *χamułčyk*, *bel'k'i*, *bał*, *festiv'al'*, *żał*. Podobnie wschodnie tereny Polski mają *l'* zamiast *l* twardego we wszystkich pozycjach, tak samo w mowie Polaków pochodzących z byłej Galicji wschodniej, wyjątkowe *l'* można usłyszeć też pod Rawiczem, por. [Urbańczyk 1972: 32].

Spółgłoska *ł* w nagłosie i śródgłosie ma wyłącznie artykulację przedniojęzykowo-zębową, półotwartą, np.: *łata*, *łuško*, *łapa*, *łuściek'i*, *b'ibuła*, *bulečka*, *ćełušečka*, *igła*, *χałupka*, *garło*, *głupstvo*. Wymowa zębowa zachowała się w różnych rejonach Polski, np. na pograniczu morawskim, białoruskim i ukraińskim, na Podhalu, w dialekcie północnomazowieckim, w kilku gwarach mazowieckich, na wschodnich Kujawach, na Krajnie, koło Czarnkowa jest nieco bardziej palatalne [Urbańczyk 1972: 32]. W wygłosie *ł* jest wymawiane jako *ɥ* niezgłoskotwórcze lub jako *ł* przedniojęzykowo-zębowe tak przez potomków chłopów, jak i szlachty, np.: *był*, *stał*, *začoł*, *χc'ał*, *ploł*, *służył* || *dożyɥ*, *mus'aɥ*, *pašoɥ*, *słuχaɥ*, w przypadku występowania po spółgłosce – zanika,

np.: *šet, star* itd. (powszechnie). Zanikanie *ł* w wygłosie jest znane w całej Polsce także w potocznym języku ogólnym [Urbańczyk 1972: 37].

Połączenia *хе, ху* ymawia się z reguły jako *хе, хи*, na przykład w mowie szlacheckiej zanotowano: *хили ше, отхилали, хйба, сухе, ожехи, сохи, мархѣпка, кожухи, палухем, пастухи, дахем, страхем, см'ехи, кухенка, до шчехи, захилич, бзухем, олхи*; w mowie chłopskiej – *хйба, пончохи, саладухи, лапухи, ухем, хисторыя, ожехи*, ale zdarza się wymowa typu *хем'ија, хым'ија, даху, хули, захулич, хуба, шлахеck'е*, głównie wśród potomków szlachty, wyjątkowo wśród potomków chłopów. Halina Turska notowała polskie połączenia *хе, ху* jako wyłącznie miękkie, podkreślając niewątpliwe białoruskie pochodzenie tej cechy [Turska 1939: 66], choć *хе, хи* notuje się również na Mazowszu, Podlasiu i całych Kresach [Karaś 2002: 168; Kurzowa 1985: 89–90].

Powszechną końcówką w celowniku jest *-u* zarówno w mowie szlacheckiej: *ks'enzu, z'eń'u, člov'eku, dyrektoru, menžu, tatušu*, jak i chłopskiej: *žułiku, člov'eku, žabraku* itd.; w przykładach, w których w polszczyźnie ogólnej zachowała się archaiczna końcówka, np.: *końu, oјcu, bogu, psu*. Kończówka *-owi* pojawiła się wyjątkowo w jednym idiolekcie szlacheckim: *pam_buk dał člov'ekov'i i rozum i dał pravo*, ale por. u tego samego informatora: *ја vybudovał ješče synu dom*.

Wahania *-u || -owi* licznie występują w dialekcie kulturalnym w XIX wieku, a w XX stuleciu dochodzi do przewagi końcówki *-u* [Kurzowa 1993: 165]. W prasie polskojęzycznej na Litwie obficie występujące zaburzenie *-u || -owi* z lat 50. [Mędelska 1996: 32], w latach 90. XX wieku jest wyjątkowe [Mędelska 1993: 97–98]. W większości gwar północnokresowych końcówka *-owi* nie jest znana w ogóle [Turska 1939: 70], współcześnie również: w mowie przesiedleńców w Bartoszycach [Sawaniewska 1982: 77], w Podbrzeziu i Niemenczyźnie [Tekielski 1982: 291], koło Braśławia i Wilna [Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 33–34] itd. Jedynie w polskich gwarach na Kowieńszczyźnie Anna Zielińska stwierdziła bardzo rzadkie wystąpienie *-u* zamiast *-owi* [Zielińska 2002: 93], a Halina Karaś na tym samym terenie w tej formie gramatycznej zaobserwowała uogólnienie końcówki *-u*, a małą frekwencję form celownika wytłumaczyła zastępowaniem go przez konstrukcję „*dla* + dopełniacz” [Karaś 2002: 193]. Do eliminacji końcówki *-owi* przyczyniły się sąsiednie gwary białoruskie i język rosyjski, w których brak jest tej końcówki.

Wspomniana konstrukcja „*dla* + dopełniacz” w funkcji celownika jest szeroko rozpowszechniona na północy Polski, głównie na Białostocczyźnie [Wróblewska 1978: 52–56], ale też znana szerzej w gwarach południowokresowych [Dzięgiel 2009: 95–121; 2011: 343–351]. W opisywanej polszczyźnie ten typ nie występuje zbyt często w wariantcie szlacheckim, podobnie w polskich gwarach Kowieńszczyzny, por. [Zielińska 2002: 105], w liczbie pojedynczej w mowie szlacheckiej: *of'ara dla pana boga, зроб'it dla tego majstra, byl kup'ony dla syna, муv'it dla vnuka, te p'ionze odńes'li dla tego ks'enzja* (5 przykładów celownika analitycznego: 52; rodzaj męski lp.); *postav'it dla myšy* (1: 30; rodzaj żeński); w mowie chłopskiej cztery przykłady: *ńe byl žyčlivy dla pana, fšystko pozab'erali dla člov'eka, pańšczyzna dla robotnika, pšyjemny dla člov'eka každygo* (rodzaj męski); liczba obu form jest podobna, np.: *dla pańi, dla tec'i*,

das'c' dla v'osk'i štrafu, čytałi dla młoź'eży, oddał dla młoź'eży obok tej kob'ec'e, nakos'it krov'e, podac' krov'e (rodzaj żeński); w mowie chłopskiej zarejestrowano też celownik analityczny w odmianie rzeczowników rodzaju nijakiego: *muzykanty grajo dla vesela*. W liczbie mnogiej w mowie szlacheckiej zanotowano: *dla koñi, domy do życa dla luź'ii, dla stałyχ metr ośimż'ešont luško, dla koñi była specyjalna, χłep p'ec dla tyχ luź'i, zb'erała i dla luź'i davała, rozdawał dla luź'i* (7: 25; rodzaj męski lm.); *dla kruf, dla śv'in* (rodzaj żeński lm.).

Szerszy jest zakres występowania końcówek *-i / -y* w liczbie mnogiej rzeczowników wszystkich rodzajów, a najbardziej widoczny na przykładzie rodzaju męskiego, gdy końcówkę *-owie* zastępuje *-i / -y*: *pány, krułi, majstry, pasasory, syny, oicy, m'inistry, of'icery* itd., gdy brak alternacji twarda: miękka na końcu tematu: *agenty, b'iskupy, muzykanty, doktory, żydy, partyzanty, śarżanty, sov'ety, litv'iny* itd., gdy zamiast końcówki *-e* występuje końcówka *-i / -y*: *roz'icy, naučyc'eli, struży, stolaży, cygañi, ryceży, żołnieży, złaž'e'i* itd. Jest to cecha przede wszystkim morfologiczna, tylko te ostatnie przykłady może cechować zwężona wymowa *-e* do *-y*. Zanotowane nieliczne formy z końcówką *-owie* (*panov'e, ž'atkov'e, pšez'atkov'e, kumov'e* i z akaniem: *panov'a, of'icerv'a* – głównie w języku potomków szlachty), a także szerzej występujące formy typu *osadñicy, sov'ec'i, kuzyñi, djabli, polacy, sonšez'i, żyž'i, menšczyñi* itd. nie świadczą prawdopodobnie o istnieniu rodzajów męskoosobowego i niemęskoosobowego, mamy tu zapewne do czynienia z formami zleksykalizowanymi, które nie mają znaczenia rodzaju. Ujednoczenie form M. lm. przez zachowanie dawnej końcówki *-i / -y* zgodnej z białoruską znane jest powszechnie na Wileńszczyźnie, m.in. [Turska 1939: 70–71; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 34–35], Kowieńszczyźnie¹ [Zielińska 2002: 90–92; Karaś 2002: 193–194], Grodzieńszczyźnie [Rieger, Buszlakou 1999: 80], w polszczyźnie przesiedleńców na Polesiu [Werenicz 1990: 61], na Łotwie [Папишута 1973: 52] itd. Kończówka *-i / -y* charakteryzuje współcześnie nie tylko gwary, ale też wileńską odmianę kulturalną [Masojć 2001: 56–57] i język pisany [Mędelska 1993: 62].

Formy czasu przeszłego w polszczyźnie chłopskiej tworzy się bez końcówek osobowych (z wyjątkiem jednego idiolektu), typu *ja (ty, on) robił, my (wy, oni) robili*. W mowie szlacheckiej formy czasu przeszłego mają dwojaką postać: z końcówkami osobowymi i bez końcówek osobowych (pod wpływem języka białoruskiego / rosyjskiego). Formy syntetyczne, czasem z jednoczesnym użyciem zaimka osobowego, tworzy się niezbyt często. Przy posługiwaniu się formami syntetycznymi dochodzi do zakłóceń polegających na mieszaniu w liczbie pojedynczej końcówek rodzajowych męskich i żeńskich *-em || -am*, w liczbie mnogiej męskoosobowych i niemęskoosobowych (szerzej o tym patrz niżej). Nie zanotowałam mieszania końcówek osobowych w mowie potomków chłopów.

¹ Inne wyniki przedstawiają Iryda Grek-Pabisowa i Irena Maryniakowa, według badaczek przykłady na *-i / -y* w M. lm. rzeczowników wszystkich rodzajów notowane są na całym terytorium Kresów północno-wschodnich poza Litwą Kowieńską [Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 34].

W formach czasu przeszłego w większości polskich gwar północnokresowych analityczny typ tworzenia czasu przeszłego był i jest częsty, por. m.in. [Dombroski 1932: 15; Zdaniukiewicz 1969: 299–301; Папшыта 1973: 107–108; Sawaniewska 1982: 80–81; Tekielski 1982: 292]. Analityczny sposób tworzenia czasu przeszłego nie jest obcy również gwarom polskim (południowego Śląska, południowo-wschodniej Małopolski, wschodniego Mazowsza, Podlasia, Wielkopolski i Pomorza), m.in. [Urbańczyk 1972: 51; Dejna 1994: m. 98].

W liczbie mnogiej czasu przeszłego nastąpiła ekspansja form męskoosobowych (na *-li*), por. m.in. [Tekielski 1982: 291; Sawaniewska 1982: 80; Czyżewski 1995: 84; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 96; Dwilewicz 1997: 54]. Brak kategorii niemęskoosobowości w polszczyźnie litewskiej podkreślał jeszcze Jan Karłowicz [1984: 79]. W gwarach południowokresowych mamy głównie *-li*, m.in. [Dzięgiel 1995: 106–107]. Wyjątkowe użycie (w tekstach ciągłych) form na *-ły* (obok form na *-li* dla rodzaju zwanego w języku ogólnym niemęskoosobowym) zanotowano tylko u osób, dla których język polski jest językiem prymarnym, wyniesionym z domu rodzinnego: *te źefčynk'i nie pošły, iak'e to ruźniicy były, źeći uroz'ity še, podrenčnik'i nie zařowały še, iak skały čšašły, s ce'el były p'ecy, burak'i zostawały še, źeći poum'erały, pokryły še kroyy, roz'iny rozmnožały še*.

W mowie potomków chłopów w czasie przyszłym powszechna jest forma z bezokolicznikiem typu *będziesz robić*, tylko raz pojawia się zamiast bezokolicznika dawny imiesłów na *-ł* typu *beńż'a rozmaw'ał*. Typ z imiesłowem w języku szlacheckim jest charakterystyczny przede wszystkim dla mowy kilku informatorów: *beńż'eš marznoł, beńże śnek padał, i'a benda pačšet, fšystko beńże pam'entał, benda muv'it, beńże stał modlił s'e, benda lečyła s'e, i'a χleba nie bende m'ała, beńże is'nała iuš v'ara, i'a benda um'ała, benda m'ała*. W części idiolektów pojawia się wyjątkowo, niektórzy potomkowie szlachty używają wyłącznie typu z bezokolicznikiem. Typ z imiesłowem nie jest częsty, na 19 przykładów z dawnym imiesłowem zanotowano 73 z bezokolicznikiem. Typ z bezokolicznikiem podtrzymuje gwara białoruska i rosyjski język literacki.

Oba typy występują obocznie w polskiej gwarze przesiedleńców w Zamoszu [Веренич 1990: 74], natomiast w gwarze Łopatowszczyzny na Wileńszczyźnie pojawiają się wyłącznie konstrukcje z bezokolicznikiem [Zdaniukiewicz 1972: 82], które w języku bujwidczan są powszechne w użyciu. Barbara Dwilewicz stwierdza, że konstrukcje z imiesłowem są tu bardzo rzadkie, ponieważ na miejscową polszczyznę oddziałują odpowiednie formy rosyjskie [Dwilewicz 1997: 55]. Oba typy tworzenia czasu przyszłego złożonego występują w polskich gwarach w otoczeniu ukraińskim, por. m.in. [Dzięgiel 1995: 108].

Często używa się pełnych form zaimkowych zamiast enklitycznych, kiedy pada na nie akcent logiczny typu *iak c'eb'e pok'irovać, bendo c'eb'e ućyc', zab'ora c'eb'e, žeby ćeb'e ukońšila ona* itd. Jest to właściwość regionalno-wschodnia, spotykana u pisarzy kresowych, w polszczyźnie kulturalnej i gwarach. Dziś formy dłuższe w mowie Polaków z Litwy i Białorusi są prawie regułą [Turska 1930: 20; Kurzowa 1993: 188, 274–275], por. też [Karłowicz 1984: 80]. Nie oznacza to, że formy enklityczne (krótkie)

nie są w okolicach Dociszek znane, np.: *matka će puska, zdaje m'i se, beńż'em c'e chovac'* (wśród osób pochodzenia szlacheckiego i chłopskiego), ale ich użycie często odbiega od współczesnego języka ogólnego, na przykład informatorzy stosują je na początku zdania: *m'i nog'i barzo boło, m'i zdaje* (wariant szlachecki; podobnie notuje [Dwilewicz 1997: 60; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 83]) albo używają enklityk w przypadku, w którym w polszczyźnie ogólnej one nie występują, np. *on dla m'e pokv'itował las*.

Cechy językowe o zasięgu północnokresowym

Cechy tzw. północnokresowe są związane głównie z podłożem białoruskim (litewskim) i kontaktami językowymi (dawnymi i nowszymi).

Do cech północnokresowych zaliczyć należy m.in. akcent paroksytoniczny (*proś'ej, zdrov'ej* itd.) i częstszy proparoksytoniczny (*m'lamańka, l'ałenka, b'ubańka, s'ynańka, s'ynačka, mal'uśenka, m'oz'anj'k'i, st'aranjka; č'emus'c'ik, m'elaće, ś'ez'ic'e, l'eżyće, r'ob'ic'e*).

Wahania mogą dotyczyć kategorii liczby. W materiale zanotowano np.: *szlachta* (blm ~ z lm.) z przewagą formy z liczbą mnogą: *ślaxty byli, teś ślaxty nazywali se, mało ślaxtof było, u ślaxtof, ślaxtuf, ślaxta byli, tak'e ślaxta, ślaxty te, ślaxta ś ślaxtam'i, u ślaxtax, ślaxta, v našej okolicy fšystk'e ślaxta, te ślaxta powyjeżżali; moża dawniejsze kto, te ślaxta*. Liczba mnoga jest dość archaiczna, jeżeli chodzi o przypadki zależne, jeszcze Jan Karłowicz notował na historycznej Litwie dopełniacz *szlacht*, celownik *szlachtom* itd., w mianowniku natomiast formę *szlachta* [Karłowicz 1907, 5: 304], forma *szlachty* występuje współcześnie na Kowieńszczyźnie [Karaś 2002: 186].

W kategorii przypadku, na przykład B. lp. rodzaju żeńskiego zaimka *ona* pod wpływem białoruskim najczęściej występuje w formie równej dopełniaczowi – *jej*, np.: *jej menčyli, čort jej v'e, oni jej kup'ili, litv'in jej žuc'it, pus'c' jej, jej učo, ja jej naučyła, on jej znalaz, on jej mocno lub'it* itd., podobnie u Ireny Maryniakowej i Irydy Grek-Pabisowej [1997: 83–84]. Fakultatywnie występują też w mowie szlacheckiej stosunkowo rzadkie warianty fonetyczne formy ogólnopolskiej *jō – *jo, joū*, np.: *k'edy joū vypuścił, čšeba joū zaśatkovać, m'eli joū vruč'ic', położyś na ŋo, pačša na_ŋo*. Forma dopełniacza w funkcji biernika notowana jest w polszczyźnie przesiedleńców w Bartoszykach [Sawaniewska 1982: 79], na całym obszarze wokół Wilna i sporadycznie w okolicy Druwi [Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 35], a także w niektórych gwarach na północnym wschodzie Polski [Zdancewicz 1964: 241–242].

Od czasowników prefiksalnych tworzy się czasowniki wielokrotne, np.: *poza-b'ivali, wyb'ivali, zab'ivalo; pšystempywała, vystompywała, vystompywał, fštompywać, vystempovywała obok vystempovał; m'ał otpravywać, otpravuje; dostavywał 'dostawiał', fštavyvali 'wstawiał'*.

Nazwy istot młodych najczęściej występują z przyrostkiem *-uk, -ućak, -ak, -aček* i są rodzaju męskiego, por. *ćelak, c'elak'i, c'eluk, ćalućak, iegńaček, iagńućak, pśućak, źrebak, źrebućak, prośak, pros'uka iak'ego, kac'ućak, kurćak, źec'ak* itd. Wariant sło-

wotwórczy o przyrostku *-uk*² występuje w gwarach białoruskich na osobnych wysepkach na zachodzie (w okolicy Woronowa i Naroczy) oraz na południu (koło Pińska) [Аванесаў, Атраховіч (Крапіва), Мацкевіч 1968: 46], w literaturze zwraca się uwagę na jego litewsko-ruskie pochodzenie, m.in. [Karaś 2002: 263]. Sufiks *-učak* raczej nie jest kontaminacją wschodniosłowiańskiego *-uk* i polskiego *-ak*, tylko spolszczoną wersją białoruskich nazw typu *цялючок, ягнучок, кацючок* itd. z formantem *-uč'ok* z akcentem na drugiej sylabie, wraz ze zmianą akcentu nieakceptowane *o > a*. Inaczej sprawa wygląda w przykładach typu *pśučak, źrebučak*, gdzie do polskiego rdzenia dodano białoruski formant. Formy nijakie na *-ę* pochodzą tak z mowy szlacheckiej, jak i chłopskiej, ale są w materiale bardzo rzadkie: *teras żyjo fšystk'e, įak bydłe; čele, v'iza čela; zayodowała čela*. Występują głównie w liczbie mnogiej: *te luž'i teras, įak bydłenta, įagńanta, byli źefčenta, źefčenta palo, įeį źefčenta, źefčenta i χłopcы, čelenta, kurčentuf, pobrali našyχ źefčont, ź' źv'ežont, to u_nas v'ilk'i*. W północnej części Polski również formy nijakie typu *cielę, szczenię* zostały wyparte tylko przez formy męskie typu *cielak, szczeniak*, por. [Urbańczyk 1972: 40; Kucała 1994b: 288], podobne procesy dotyczą też współczesnej polszczyzny ogólnej.

Wybrane cechy polszczyzny wynikające z substratu i kontaktów językowych

Do rejestru osobliwości miejscowej polszczyzny należy wiele cech wynikających z podłoża lub współdziałania języków sąsiadujących. Pod wpływem dawnych kontaktów z językiem litewskim powstało niewiele właściwości badanej polszczyzny. Wpływy rosyjskojęzyczne na opisywaną gwarę również są minimalne, głównie w zakresie słownictwa. Wpływowi białoruskim, przede wszystkim morfologicznym, poświęcono osobną publikację [Казлоўская-Дода 2008], właśnie z gwarowej białoruszczyzny pochodzi większość cech mających związek z substratem lub późniejszymi kontaktami językowymi. Nie zawsze jednak można ściśle określić oddziaływanie językowe (lub substrat), nawet spowodowane wpływem bałtyckim czy słowiańskim (białoruskim).

Zebrany materiał prezentuje zarówno przykłady akania fonetycznego niekonsekwentnego, jak również zmorfologizowanego, prawie konsekwentnego. Pierwszy typ akania (nieliczne poświadczenia) warunkuje miejsce akcentu, drugi (powszechniejszy) poszczególne kategorie gramatyczne. Akanie w sąsiednich gwarach białoruskich dialektu południowo-zachodniego ma najprostszą formę akania bez redukcji w każdej sylabie tak przed akcentem, jak i w sylabach poakcentowych. Akanie fonetyczne w materiale nie jest zbyt częste, spotyka się je przede wszystkim w pozycji przedakcentowej, przy czym rzadziej występuje w mowie szlacheckiej, częściej w chłopskiej. Akanie zmorfologizowane przejawia się zwłaszcza w następujących formach

² Na tym terenie sufix *-uk* jest bardzo produktywny, por. imiona męskie: *alf^luk, fran^luk, kaź^luk, vaniż^luk* itp.

gramatycznych³: w M. i B. lp. rzeczowników rodzaju nijakiego na *-o*, *-e* (nieżywotne) i w ich określeniach w związku zgody, np. *na boża narożeńa*; w rzeczownikach rodzaju męskiego na *-o*, np. *moj żaduńa*; w B. lp. rzeczowników rodzaju żeńskiego na *-a* (taką końcówkę mają również przymiotniki, zaimki przymiotne i liczebniki porządkowe określające dane rzeczowniki), prowadzi to do zrównania biernika z mianownikiem, np. *pravda pov'adałes*; w N. lp. rzeczowników rodzaju męskiego i nijakiego, np. *cynamonam* itd. Takich form jest bardzo dużo, na podstawie literatury przedmiotu wyszczególniłam 26 form.

Akanie jako jedna z najbardziej charakterystycznych cech fonetycznych języka białoruskiego dostało się do gwary polskiej z białoruszczyzny, w której rozwinęło się prawdopodobnie z podłoża bałtyckiego, por. [Czekman 1975: 285–305; Kurzowa 1993: 230].

Z pozycją nieakcentowaną wiąże się także utożsamienie *e* z *i/y*. Wymowa *e* jako *i/y* jest rzadka, wspierana przez sąsiednie gwary białoruskie, np.: *v ośimn'astym*, *śedymn'łaśca*, *os'imn'astu*, *os'imz'es'ont*, *ż'ić'ontko*, *šp'ikul'anty*, *śedymset*, *ļiedyn*. Zjawisko występuje w końcówce M. i B. lm. rzeczowników męskich i żeńskich, np.: *te χrabonšcy*, *bratańicy*, choć niewykluczony jest tu wpływ morfologii białoruskiej, okazjonalnie w rzeczownikach rodzaju nijakiego na *-e* (bardzo rzadkie), np. *skruceńi*, w zakończeniach zaimków liczebnych nieokreślonych, np. *troχi* (podtrzymywane przez formy zaimków białoruskich), w końcówce 1. os. lm. czasowników I koniugacji (rzadkie), np.: *beńż'im*, *ięż'im*, *możym*.

Do wpływów raczej litewskich należy ukanie. Wymowa ukająca występuje fakultatywnie. Poświadczono ją w niektórych informatorów w niewielu formach: *puł'ak'i*, *uv'ečk'i*, *puł'ička*, *grum'ada*, *svub'oda*, *pōχuv'ane*, *χuv'al'i še*, *pudub'ało še*, *rozum'aće*, *s kurk'uc'an*, *purub'il'i*, *t'ylku*, *na rub'oće*, *nug'am'i*, *dukum'entaχ*, *kušt'uje*, *χuz'il'i*, *b'atur'us'i*, *bugate*, *kuł'eg'i*, *puż'ečk'i*, *kub'eta*, *bugaty*, *puł'ančyk*, *ful'varak*, *puruz'il'i*, *purub'il'i*, czasem zwężeniu tego typu ulegają przyimki: *do*, *po*, *pod*, *koło* w wyrażeniach przyimkowych, np.: *kuł'o_nas*, *tu pud dōst'atek*, *du_g'ury* || *do koś'ola* itd. Zapewne hiperpoprawne użycie [o] zamiast [u] w pozycji akcentowej u informatora, u którego notowałam najwięcej form zwężenia [o] do [u], wystąpiło w przykładzie *lopsēnš*. Wymowa typu *k'uždy* to dawny archaizm, dialektalne wschodnie *kuždy* (< *kōždy*) jest znane już XVI wieku, por. [Sławski 1952: 114]. Ponadto czy przedostało się to zjawisko do polszczyzny północnokresowej z gwar litewskich, charakteryzują-

³ Jeszcze Halina Turska wysnuła wniosek, że akanie to pierwotnie proces wyłącznie fonetyczny, który następnie uległ morfologizacji [Turska 1948: 111]. Próbę zestawienia kategorii morfologicznych, a zwłaszcza końcówek fleksyjnych, w których pojawia się akanie, przedstawiły też m.in. Zofia Sawaniewska-Mochowa dla języka wileńskiego Bartoszczań [Sawaniewska 1982: 68–69], Zofia Kurzowa dla dialektu północnokresowego XIX–XX wieku [Kurzowa 1993: 229], Iryda Grek-Pabisowa i Irena Maryniakowa dla współczesnych gwar polskich na Litwie i Białorusi [Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 36–37; Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1999: 20; Grek-Pabisowa 2002: 20–23], Barbara Dwilewicz dla języka polskiego bujwidczan [Dwilewicz 1997: 18].

cych się w pozycji nieakcentowanej różnym stopniem zwężenia, czy z gwar białoruskich [Rutkowska 2002: 78, 351]⁴, pozostaje pytaniem otwartym. Otóż w akających gwarach białoruskich (z *a* pełnym lub redukowanym) sporadycznie pojawia się także [u] na miejscu *o*, *a* przed sylabą z akcentowanym [a] oraz w innych pozycjach nieakcentowanych „jako świadectwo redukcji samogłosek nieakcentowanych w przeszłości i resztkach tego zjawiska w gwarach współczesnych” [Аванесаў, Атраховіч (Крапіва), Мацкевіч 1968: 212].

Do dyskusyjnych genetycznie cech językowych (białorutenizm czy lituanizm) zaliczyć można występowanie zera dźwięku na miejscu nagłosowego *h*- (sporadycznie zachodzi w dialektach białoruskich), np.: *ахтары, актary, ектary* ‘hektary’ || *hektar, hektary, hektary* lub pożyczkach leksykalnych, np.: *us*’, *uska, us*’i ‘gęś, gąska, gęsi’. W dialektach białoruskich powstałych na podłożu litewskim zanik *h*- nie należy do rzadkości nawet w wyrazach białoruskich [Turska 1939: 89], por. też [Аванесаў, Крапіва, Мацкевіч 1963: m. 47; Аванесаў, Атраховіч (Крапіва), Мацкевіч 1968: 36].

Nie ma wątpliwości co do pochodzenia zjawiska sporadycznego występowania *k* zamiast *χ* (lituanizm) przede wszystkim w mowie chłopskiej (zwłaszcza ze wsi Powiańce), np.: *karlinsk*’i *katu pakras*”ił ‘Charliński pomalował chatę’, *katek*’iz-*mufka, katek*’iz-*mufkuf, katek*’iz-*my* oraz pojawienie się *p* zamiast *f*, np. *pańi mñe spotagrafuje* (tu przykład z idiolektu szlacheckiego z Januszyszek, wcielonych obecnie do Dociszek).

We fleksji w czasownikach I i II koniugacji w czasie teraźniejszym w 1. os. lm. zanotowano *-em, -emy* (122: 21 w wariantcie szlacheckim), *-im, -imy* (90: 19 w odmianie szlacheckiej), natomiast w czasownikach koniugacji III występuje końcówka *-mo* obok *-my* (70: 64 w wariantcie szlacheckim), w wariantcie chłopskim przeważa *-my*. Kończówka *-mo* w 1. os. lm. czasu teraźniejszego (przyszłego prostego) jest archaiczną cechą gwarową, notowaną jeszcze w latach 50.–70. XX wieku w gwarach białoruskich, ale zanikającą, znana jest między innymi także w gwarach ukraińskich (szczegółowe opracowanie na ten temat [Казлоўская-Дода 2005: 215–217]), por. wyniki badań po drugiej stronie granicy [Smułkowa 1999: 61], brak natomiast poświadczenia w innych pracach badaczy polszczyzny północnokresowej. Tak liczne poświadczenia końcówki *-mo* w odmianie szlacheckiej i przewaga końcówki *-my* w odmianie chłopskiej świadczą o wcześniejszej genezie polszczyzny w „okolicach” (osiedlach) szlacheckich na podłożu białoruskim.

Wystąpiły też lituanizmy gramatyczne, między innymi mieszanie form męskich i żeńskich w 1. os. lp. czasu przeszłego (czy to na pewno jest lituanizm?). Zakłócenia te nie są częste, w zebranych materiale znalazło się tylko osiem przykładów. Tę cechę językową notowano też w mowie przesiedleńców w Bartoszycach [Sawaniewska 1982: 80], Elżbieta Smułkowa poświadczyła to zjawisko na południu rejonu święciańskiego

---

⁴ Według Krystyny Rutkowskiej teren wileński charakteryzuje raczej akanie niż ukanie, mimo notowania sporadycznych przypadków tego zjawiska na Wileńszczyźnie, zachodzi ono głównie tylko w pozycji przedakcentowej i tylko w określonym otoczeniu fonetycznym (w sąsiedztwie wargowych oraz tylnojęzykowych) [Rutkowska 2002: 83–84]. Mój materiał w zasadzie potwierdza tę tezę.

[Смуклова 1998: 319], Halina Karaś i Anna Zielińska – na Kowieńszczyźnie [Karaś 2002: 218–219; Zielińska 2002: 102], Nijola Kolis – w gwarze Puńska [Kolis 1991: 124], ale nie pojawia się ono w Bujwidzach i na Łopatowszczyźnie [Dwilewicz 1997: 54; Zdanukiewicz 1972]. W dwudziestoleciu międzywojennym w dialekcie wileńskim pomieszanie *-lam* i *-lem* cechuje raczej język inteligencji, w języku warstw niższych panują formy bezkońcówkowe [Kurzowa 1993: 284–285]. Istnieje kilka hipotez badaczy co do genezy tego zjawiska: wpływ form litewskich nieodróżniających rodzaju gramatycznego w czasie przeszłym [m.in. Pigoń, Nitsch 1934: 143–144; Turska 1964: 27], związek z akaniem i hiperpoprawnością polską, wpływ podłoża białoruskiego [Pigoń, Nitsch 1934: 150; Szwejkowska 1934: 183–184], szeroka wymowa samogłoski *e* [Karaś 2002: 219]. Nie wydaje mi się, żeby na badanym przeze mnie terenie był tak mocny wpływ litewski, zwłaszcza że formy z końcówkami *-lam* // *-lem* wystąpiły u potomków szlachty i w idiolekcie chłopskim osoby po dodatkowej nauce pozaszkolnej; por. na Kowieńszczyźnie, gdzie Anna Zielińska zanotowała sześć przykładów w wariantcie szlacheckim, żadnego natomiast w wariantcie chłopskim i wysokim [Zielińska 2002: 102–103]. Dziś trudno jednoznacznie rozstrzygnąć kwestię pochodzenia zjawiska, ale wydaje się, że bardziej prawdopodobna jest hipoteza o wpływach białoruskiego systemu językowego i nierozróżnianiu rodzajów w 1. os. lp. czasu przeszłego. Na pewno nie jest to cecha wyłącznie kowieńska, ponieważ znajduje poświadczenie w korespondencji litewskiego drobno-mieszczactwa, filomatów, szlachty zagrodowej [Pigoń, Nitsch 1934: 143; Trypućko 1970: 75; Kurzowa 1993: 284] i w osobnych gwarach ludowych (jak wyżej).

Zanotowano też konstrukcje z obiektem (formy zaimków osobowych) w celowniku: *mnie żertka pojęła, żeby śv'atło fšystk'e mnie pałilo śe; ia vz'ot tab'e głova i oćcał, aś mnie nog' i potkoś'ili ś'e, doktor zobaćył, muv'i, vam żyłtu pšerzneli*; konstrukcje z dopełniaczem ilości przy czasownikach obecności: *jest myśof i pacof*. Podobne konstrukcje notowano i w rosyjskich gwarach na terenie Litwy [Аванесаў, Атраховіч (Крапіва), Мацкевіч 1968: 274], por. też. *kšesłuf jest* [Karaś 2002: 352].

Materiał poświadcza bardzo wiele przykładów imiesłowu przysłówkowego uprzedniego na *-šy*, *-fšy*: *popačšy, ožekšy śe, pšyvykšy, vlaššy, pošečšy, ućekšy, umaršy, vešečšy, z'jaćšy, vyjaćšy, odumaršy, pogryššy, vyšečšy, zašečšy, porznefšy, požuc'ifšy, vyjačafšy* itd., w tym także od czasowników niedokonanych: *brafšy, končyfšy, byfšy, słyšeššy, służyfšy, choz'ifšy, učyfšy ś'a* (w obu wariantach socjalnych). Istnieje przekonanie o rozwoju form na *-šy*, *-fšy* w języku białoruskim, w gwarach wielkoruskich i w polszczyźnie wileńskiej pod wpływem litewszczyzny [Аванесаў, Атраховіч (Крапіва), Мацкевіч 1968: 275].

W gwarze zanotowano także cechy bardzo archaiczne, na przykład odmianę nazwy *Polska* (*do Polszczy, w Polszczy*) jak na Kowieńszczyźnie [Karaś 2002: 204–205], obok historycznej przymiotnikowej typu *do Polskiej* i zgodnej ze współczesną polszczyzną ogólną typu *do Polski*. Jest to archaizm utrzymany pod wpływem białoruskim.

Wśród archaicznych przykładów słownikowych poświadczone m.in.: *posesor* 'dzierzawca', *ordynaria* 'część placu służby dworskiej i stałych robotników rolnych w folwarku otrzymywana w naturze, np. w drewnie, zbożu', a także inne przykłady szeroko znane i używane na Kresach Wschodnich: *familia* 'rodzina', *kradkiem* 'ukradkiem', *fest* 'odpust' itd.

Zróznicowanie obszaru Woronowszczyzny

Nie chodzi bynajmniej o to, by charakteryzować jednostkę administracyjną od strony językowej, niżej podano jedynie pewne paralele lub ich brak w niedalekim sąsiedztwie, ponieważ obszar jest znany autorce z autopsji i wcześniejszych badań terenowych⁵. Obszar rejonu woronowskiego cechuje niewielkie zróznicowanie cech polszczyzny, mimo to takie zróznicowanie dało się zauważyć.

Przede wszystkim trzeba zwrócić uwagę na różnice socjalne, niejednakowo gęsto lokowały się na tym obszarze wsie szlacheckie. Ważne są także różnice podłoża językowego, z jednej strony zasięgi poszczególnych białoruskich osobliwości dialektałnych – izoglosy, izomorfy, izoleksy, z drugiej – dawne wysepki litewskojęzyczne, czasem składające się z dwóch–trzech wsi, w szybkim tempie pozbywające się litewszczyzny na rzecz głównie gwar białoruskich. Istotne wydaje się także oddziaływanie polskiego języka literackiego przez przedwojenną szkołę, dodatkową naukę języka polskiego, czytanie prasy z Polski, słuchanie radia, oglądanie telewizji itp., czego skutkiem było pojawienie się, zwłaszcza w lokalnej polszczyźnie szlacheckiej, cech nietypowych dla sąsiednich gwar polskich.

Zjawiska fonetyczne realizowane są podobnie, aczkolwiek wykazują pewne odrębności. Różnice zaobserwowano między innymi w wymowie samogłosek nosowych. W okolicy Pogorodna na przykład częściej dochodzi do rozłożenia nosowości -ę, -ą jako -en, -on w wygłosie: *s'p'evaion, na drogen, prošen* (por. też w pozycji przed zwartoszczelinową *modłoń s'eń*) obok utraty nosowości -ą na końcu wyrazu: *mogo, s tobo*. W okolicach Dociszek rezonans nosowy -ę w wygłosie najczęściej zanika, np.: *b'ore, b'ora, ida, łam'e, m'ele, moga*, wyjątkowo w mowie chłopskiej w wygłosie doszło do rozłożenia nosówki: *ia poχozem* i w czasowniku *χcem* (u większości osób uczestniczących w rozmowach, co wiąże się zapewne z wpływem koniugacji -em, -esz); w wygłosie *ą z reguły wymawia się jako połączenie o i ą niezgłoskotwórczego, np.: *p'elengnarkou, χustkou*. Wymowa typu *idon, żyion, b'oron, p'syχozon, zalecaion* należy do rzadkości. Tę wymowę Halina Turska przypisywała osobom świeżo posługującym się polszczyzną [Turska 1930: 18]. W mowie szlacheckiej, choć bardzo rzadko, występuje e z rezonansem nosowym, np. *šeže*.

Denazalizacja wygłosowego *-ą w okolicach Dociszek zachodzi szczególnie wyraźnie w dwóch kategoriach fleksyjnych: w N. lp. rzeczowników żeńskich i wyrazów pozostających z nimi w związku zgody, np.: *arfo, droško, curko, dojarko, wałkovńico, pod op'eko našo, za mojo pam'eńco, s' šostro, nat samo odro, z žono, s svojo žono, za raduńo*, oraz w 3. os. lm. czasu teraźniejszego i przyszłego prostego, np.: *v'ežo, rozum'ejo, zarošyńajajo, skubajajo, p'syjęžžajajo, krakajajo, žonžo*.

---

⁵ Materiał do pracy magisterskiej, napisanej w Zakładzie Tekstologii i Gramatyki Współczesnego Języka Polskiego Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej pod kierunkiem Jana Adamowskiego i Jerzego Bartmińskiego *Narodziny i śmierć w obrzędach, wierzeniach i zwyczajach Polaków w rej. woronowskim na Białorusi*, Lublin 1995, ss. 305, zebrano w okolicach Pogorodna i Woronowa.

Czasowniki zwrotne należące do koniugacji I i II w okolicach Dociszek w niektórych kategoriach fleksyjnych mają inne realizacje nosówki *ę* przed miękką *ś* niż w okolicach Pogorodna – obok połączenia *eń* (lub *eń* > *ań*) występuje połączenie *em* (lub *em* > *am*), jak przed wargowymi – w 1. os. lp. I koniugacji: *ia komp'em śe, ia myjeń śe, myjeń śe, komp'em śe, ia nie odejdeń śe, vyčšam śe, komp'em śa*, II koniugacji: *ia modlam s'e, modlem śe, mylem śe; ia c'ešań s'e, ia odemščań śe, modlam s'a, gołam śe* itd. Rozłożenie nosowości prowadzi do modyfikacji końcówki *-mo* w 1. os. lm. koniugacji III w czasownikach zwrotnych, np.: *my kompamoń śe, my najemoń śo*.

Dawne *r* sonantyczne miękkie przed spółgłoską wargową może być realizowane jako *ž* (*š*), rozwinęło się w **-erz*, rozwój zatrzymał się na tym etapie w całym rejonie, np.: *s'edyrnastego s'ešp'na, s'ešpem, šešpy, s' šešpem*, ale obok występują też formy z *-er-*, np.: *s'erp, s'erpam'i želi, s'erpem, s'erpam'i, do s'erp'na*.

We fleksji rzeczownika obserwuje się neutralizację opozycji męskoosobowy – niemęskoosobowy, w związku z tym w okolicach Pogorodna i Woronowa w bardzo ograniczonym zakresie występują końcówki męskoosobowe w M. lm., najczęściej notowane są formy typu *fs'ak'e luž'i*. W okolicy Dociszek natomiast takie końcówki zarejestrowano zarówno w mowie szlacheckiej, jak i chłopskiej, co prawda niezbyt konsekwentnie, por. [Kozłowska-Doda 2012]. Sporadycznie używa się końcówki *-owie*, np. w mowie szlacheckiej: *panov'e, panov'a, ž'atkov'e, pšež'atkov'e, of'icerov'a*, w mowie chłopskiej (między innymi ze zwężeniem na końcu): *synov'i, panov'e* i odnosi się wyłącznie do rzeczowników męskoosobowych, jak we współczesnym języku polskim; formy typu *sov'ec'i, menšczy'ni, litv'i'ni* itd. Kończówkę *-a* oprócz *bracia, księža* mają także w mowie szlacheckiej: *menšczyzna, złaž'eja, žyž'a* (ostatni także w mowie chłopskiej *žyž'a*). Forma rzeczownika *žyž'a*, nienotowana wcześniej na Kresach północno-wschodnich, może być lokalną innowacją, nie poświadczylam tej formy także w okolicach Pogorodna i Woronowa.

Z kolei w Pogorodnie i Woronowie znana jest przymiotnikowa odmiana nazwisk i niektórych pospolitych rzeczowników żeńskich, np.: *dodova – dodovej, zakrystia – do zakrystej*, której nie notuję w okolicach Dociszek, por. *lož'i adomońisuvny curka* (oprócz nazwy własnej *Polska: pojeħali fšystk'e do polsk'ej, pojeħali do polsk'ej z' ž'ec'm'i, s polsk'ej pševažna, do polsk'ej povyežžali* itp.), w przykładzie *Polska* i *Dodova* mamy utrzymaną dawną odmianę przymiotnikową, rozszerzoną również między innymi na rzeczownik *zakrystia*.

Na całym obszarze rejonu woronowskiego notuje się dualną końcówkę narzędnika, ale w znaczeniu liczby mnogiej, por. przykłady z okolic Pogorodna i Woronowa: *obkons'i zemboma, renkoma šyla, renkoma klaskali* itp., z okolic Dociszek (patrz wyżej).

W Woronowie i Pogorodnie brak jest enklitycznych form zaimków osobowych, w okolicach Dociszek zanotowano niektóre z nich, ale ich użycie różni się od użycia w polszczyźnie ogólnej (patrz wyżej).

W okolicach Woronowa i Pogorodna nie stosuje się liczebników zbiorowych przy rzeczownikach i zaimkach oznaczających grupę osób różnej płci: *m'ał dva ž'ec'i, dvanašće ž'ec'i*. W kilku wsiach między Naczą a Raduniem takie liczebniki występują bardzo rzadko, np.: *troje ž'eći, nas čvora bylo małyħ, p'eńc'ora ž'ec'i zostało s'e, dvoje ž'eći u syna* itd.

W okolicach Pogorodna i Woronowa następuje też wyrównanie końcówek fleksyjnych form męskoosobowych i niemęskoosobowych czasu przeszłego typu *z'ec'i nie v'ez'eli*, dotyczy to również kilku wsi w okolicach Dociszek, ale tu w niektórych idiolektach zanotowano formy niemęskoosobowe na *-ty*, z brakiem konsekwencji w użyciu.

Formy bezokoliczników *umarć* (polskie *umrzeć*), *tarć* (polskie *trzeć*) jako wyrównanie do form czasu przeszłego *umarł, tarł* itp. znane są na całym terenie rejonu woronowskiego.

W kilku badanych wsiach z okolic Dociszek w 1. os. lm. czasowników koniugacji III i w trybie rozkazującym na równi z *-am* występuje końcówka *-mo*, nienotowana w okolicach Pogorodna i Woronowa [Казлоўская-Дода 2005].

W zakresie słowotwórstwa cały rejon woronowski wygląda dość jednolicie, dotyczy to na przykład omawianych wyżej form na *-anny*. Rzeczowniki nijakie na *-ę* w okolicach Pogorodna i Woronowa zastępują rzeczowniki na *-ak (-uk) – ćeluk*; w okolicach Dociszek dzieje się to rzadko, ale pojawiają się formy na *-ę* (lub z akaniem), zachowały się natomiast formy liczby mnogiej: *bydlęnta, ź'efčęnta* itp. Zaimki nieokreślone w całym rejonie woronowskim tworzy się przez dodanie *-ść, -ści, -ścik*: *cośc'i, iak'ęści, k'edyść, cośćik* itd.

Kolejną cechą jest występująca sporadycznie w okolicach Dociszek końcówka *-owi* rzeczowników w C. lp. rodzaju męskiego (brak takich końcówek w okolicach Pogorodna i Woronowa). Poświadczono również pozostałości wołacza, dotyczy to przede wszystkim nomina sacra (znane również na innych obszarach), ale także i innych rzeczowników w niektórych idiolektach szlacheckich.

W kilku wsiach koło Dociszek krótkie formy zaimków dzierżawczych pojawiają się bardzo często, np.: *mego menża, mego żeńca, svemu češku, vnučka mego, na mego menża, nie_ma mego psa, memu psu, v'ize mego psa, na mego syna, mego z'ęnc'a, do svego jęnzjyka, mego ojca, svego jęnzjyka, mego kuzyna, za svego chłopca, mego syna, chłopcyka mego, mego menża, s svego domu, franķu svego, tvego duχu, do svego jęnzjyka, svego koχa, movy svej, juś do svego, svego ź'atka* itd. Najbardziej rozpowszechnione są krótkie formy od zaimków *mój* i *swój* w dopełniaczu i bierniku, rzadkie natomiast żeńskie formy krótkie, np.: *nacyi swojej i svego jęnzjyka* obok *svego ź'atka i bapc'i swojej*. W wielu gwarach ludowych północnokresowych brak jest ściągniętych form zaimków dzierżawczych (albo są one bardzo rzadkie), por. [Grek-Pabisowa, Maryniakowa 1997: 82–83], dotyczy to także większości gwar etnicznych [Urbańczyk 1972: 47].

Użycie liczebników 21, 31 itp. z rzeczownikiem w D. lm. obok 21, 31 itp. + M. lp. charakteryzuje mowę szlachecką w okolicach Dociszek. W wariacie chłopskim rzeczownik najczęściej jest w M. lp. W mowie szlacheckiej zanotowano częste, ale niekonsekwentne użycie form liczebników *czterech, pięciu* itd., *wielu, tylu* itd. Zarówno potomkowie chłopów, jak też potomkowie szlachty odmieniają albo całe ciągi liczebnikowe, albo jedynie ostatni człon.

W okolicach Dociszek występują bezokoliczniki *pleć, mleć* także w mowie chłopskiej obok *pielić, mielić*, bezokoliczniki *bać się, stać, siać* obok bardzo rzadkich *bojać się, stojać, siejać*. Cząstka *się* bywa ruchoma w mowie szlacheckiej, rzadziej – chłopskiej. Występują też wszystkie formy czasownika *być* w czasie teraźniejszym (*jestem*,

jesteś, jest, jesteście, jesteście, są) obok formy *jest* dla wszystkich osób w liczbie pojedynczej i liczbie mnogiej. W czasie przeszłym form z końcówkami osobowymi części używa była szlachta okoliczna, natomiast mieszkańcy wsi chłopskich używają formy czasownika w 3. osobie z zaimkiem osobowym. Zanotowano mieszanie *-li* || *-ły* w czasownikach 3. os. lm. i *-łem* || *-łam* w czasownikach 1. os. lp. czasu przeszłego, które nie pojawiają się w mowie chłopskiej. W polszczyźnie szlacheckiej poświadczono też kilka przykładów czasu zaprzeszłego, np.: *był znałaś s'ę, śet był, byli złapali, była wysła*, natomiast w mowie chłopskiej w tej funkcji występuje imiesłów uprzedni. Czas przyszły złożony tworzy się według schematu „*być* + dawny imiesłów” (występuje w mowie szlacheckiej, ale rzadziej niż typ „*być* + bezokolicznik”).

Odnotowano też niezbyt liczne imiesłowy przymiotnikowe czynne, głównie w mowie szlacheckiej, np.: *jenčoncy, modlloncy, s'm'erzonce, vyχοzonca, paloncyχ*, w mowie chłopskiej pojawił się tylko jeden taki przykład – *pracująncy*, i imiesłowy przysłówkowe współczesne, na przykład w mowie szlacheckiej: *bendonc, χconc, muv'onc, śezonc, χconc, s'p'evajonc, maionc, pšelatajonc, zvoionc, pšekrencajonc, pačšajonc*, a w mowie chłopskiej: *jadonc, dojeźžajonc, vyjeźžajonc, ležonc, s'ezonc, muv'onc*. „Imiesłowy przysłówkowe – pisze Stanisław Urbańczyk – w ogóle rzadko są w gwarach używane, osobne miejsce zajmują niektóre gwary pomorskie (w Borach Tucholskich i na Kociewiu), gdzie imiesłowy na *-qc* są dość częste”, podobnie jest i na południowych Kaszubach [Urbańczyk 1972: 55].

Tak więc język polski na Woronowszczyźnie jest nieznacznie zróżnicowany, co wynika z przebiegu zjawisk dialektalnych substratu, przynależności jego użytkowników do grupy socjalnej lub z przyczyn pozajęzykowych (m.in. służba w wojsku polskim, rodzina w Polsce lub na Litwie, możliwość doksztalcania się poza szkołą itd.). Polszczyzna potomków szlachty i potomków chłopów różni się przede wszystkim różną częstotliwością występowania poszczególnych zjawisk, por. [Kozłowska-Doda 2007].

Opisywana polszczyzna była używana we wsiach szlacheckich prawdopodobnie wcześniej i najczęściej obok gwary białoruskiej. W dwudziestoleciu międzywojennym niektóre rodziny drobnoszlacheckie, jak się wydaje, zaprzestały przekazywania białoruszczyzny dzieciom. I to właśnie w tym okresie nastąpiło dalsze polszczenie się ludności chłopskiej, a także naśladowanie wzorów języka szkoły (tj. języka ogólnego) przez obydwie warstwy.

Zakończenie

Jak pokazuje przedstawiony wyżej rejestr odrębności językowych, polszczyzna okolic Dociszek wpisuje się w zjawisko polszczyzny północnokresowej, charakteryzuje się bowiem cechami rozpowszechnionymi szerzej na historycznej Wileńszczyźnie (także w części obecnej zachodniej Białorusi), jednak wykazuje nieraz inne właściwości, znane na obszarach bardziej oddalonych, np. na Kowieńszczyźnie. I tylko próba całościowego opisu systemu językowego (fonetyki i fonologii, fleksji i słownictwa oraz składni) pozwala je ujawnić.

Dziś pokolenie urodzone przed II wojną światową w zasadzie już odeszło, a wśród osób osiemdziesięcio-, dziewięćdziesięcioletnich daje się zauważyć wyraźny spadek

kompetencji językowej w zakresie polszczyzny, również wśród potomków szlachty. Uwarunkowania pozajęzykowe doprowadziły do zaniku polszczyzny w pokoleniu średnim. Pokolenie młodsze, uczące się polskiego w szkole, przyswaja język ogólny, choć nie jest on pozbawiony cech języka prymarnego (białoruskiego lub rosyjskiego, mam tu raczej na myśli tzw. trasiankę) i wykazuje wiele osobliwości wspólnych z dotychczas notowaną polszczyzną kresową.

Fizyczne odejście osób, dla których język polski był językiem pierwszym, nie oznacza końca badań nad polszczyzną na Wschodzie. Jedno jest pewne, nie będzie to ten sam język, który mieliśmy przyjemność od dłuższego czasu notować. Już dziś badacze zauważają zjawisko konwergencji językowej, czyli przemieszania językowego. Zmiany językowe i pozajęzykowe za wschodnią granicą pokazują, że procesy tam się dokonujące wymagają wspólnych przemyśleń nie tylko językoznawców, ale i specjalistów dyscyplin pokrewnych. Słuszność tego podejścia potwierdziły między innymi wyniki eksploracji terenowych zamieszczone w pracy *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej* [Smułkowa, Engelking 2007] i dwa tomy *Brasławszczyzny* [Smułkowa 2010, 2011], jednak nowsze podejścia nie wykluczają tradycyjnych badań i opracowań dialektologicznych.

BIBLIOGRAFIA

- Bednarczuk L., 1994, *Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Acta Baltico-Slavica”, 22, s. 109–124.
- Čekmonas V., 1991, *Nad etniczną i językową mapą Polaków Litewskich – o teraźniejszości i przyszłości*, „Lithuania”, 3 (4), s. 44–51.
- Czekman W., 1975, *Akanie. Istota zjawiska i pochodzenie*, „Slavia Orientalis”, XXIV, 3, s. 285–305.
- Czyżewski F., 1995, *Uwagi o gwarze osady Widze koło Brasławia na Białorusi*, [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 8, Warszawa, s. 71–87.
- Dejna K., 1994, *Atlas polskich innowacji dialektalnych*, Warszawa–Łódź.
- Dombroski C., 1932, *Ze słownictwa i gramatyki języka ludności polskiej na Białorusi sowieckiej*, Mińsk.
- Dwilewicz B., 1997, *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa.
- Dzięgiel E., 1995, *Fleksja czasownika w gwarze Hałuszczyńców pod Tarnopolem*, [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 8, Warszawa, s. 97–111.
- Dzięgiel E., 2009, *Zakres alternacji celownika i konstrukcji przyimkowej z „dla” we współczesnej polszczyźnie południowokresowej*, [w:] E. Dzięgiel, A. Zielińska (red.), *Polszczyzna za granicą jako język mniejszości i języki mniejszościowe w Polsce*, Warszawa, s. 95–121.
- Dzięgiel E., 2011, *Uwarunkowania alternacji celownika i frazy przyimkowej z „dla” w polszczyźnie południowokresowej na przykładzie gwary Hreczan na Podolu*, „Język Polski”, XCI, 5, s. 343–351.
- Grek-Pabisowa I., 1997, *Językowa rzeczywistość na Kresach północno-wschodnich*, [w:] K. Handke (red.), *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa, s. 145–179.

- Grek-Pabisowa I., 2002, *Współczesne gwary polskie na Litwie i Białorusi. Fonetyka*, Warszawa.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1997, *Język polski na Kresach północno-wschodnich dawniej i dziś*, [w:] I. Grek-Pabisowa (red.), *Historia i współczesność języka polskiego na Kresach Wschodnich*, Warszawa, s. 27–109.
- Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., 1999, *Współczesne gwary polskie na dawnych kresach północno-wschodnich. Eksploracja terenowa i rozpisanie tekstów przy udziale M. Ostrówki i A. Zielińskiej*, Warszawa.
- Karaś H. (a), *Kontynuanty sonantów miękkich *l', *r'*, [w:] H. Karaś (red.), *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl>
- Karaś H. (b), *Mianownik liczby mnogiej rzeczowników męskich*, [w:] H. Karaś (red.), *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl>
- Karaś H. (c), *Rozłożona wymowa samogłosek nosowych*, [w:] H. Karaś (red.), *Gwary polskie. Przewodnik multimedialny*, <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl>
- Karaś H., 2002, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa–Puńsk.
- Karaś M., Reichan J., Urbańczyk S. (red.), 1977–1991, *Słownik gwar polskich*, t. 1–4, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Karłowicz J., 1900–1911, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków.
- Karłowicz J., 1984, *Podręcznik czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 3, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 33–81 (przedruk).
- Kolis N., 1991, *Wybrane zagadnienia z fleksji polszczyzny Litwinów puńskich*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 6, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 107–129.
- Kozłowska-Doda J., 2007, *Odbicie zróżnicowania społecznego w polskiej gwarze kresowej w rejonie wronowskim na Białorusi*, [w:] P. Sotirov, P. Złotkowski (red.), *Z badań nad językiem i kulturą Słowian*, Lublin, s. 39–52.
- Kozłowska-Doda J., 2012, *Kategoria rodzaju gramatycznego w polszczyźnie mieszkańców rejonu wronowskiego na Białorusi (wybrane zagadnienia)*, [w:] E. Dziegieł, K. Czarnicka, D. A. Kowalska (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 5, *Polskie dziedzictwo językowe na dawnych Kresach*, Warszawa, s. 153–161.
- Kucała M., 1994, *Labializacja w dialektach*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 179.
- Kucała M., 1994a, *Liczba podwójna w dialektach*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 185–186.
- Kucała M., 1994b, *Rodzaj gramatyczny w dialektach*, [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 287–288.
- Kurzowa Z., 1985, *Polshczyzna Lwowa i kresów południowo-wschodnich do 1939 r.*, wyd. 2 rozszerz., Warszawa–Kraków.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków.
- Mędelska J., 1993, *Język polski na Litwie w dziewiątym dziesięcioleciu XX w.*, Bydgoszcz.
- Mędelska J., 1996, *Język Jana Ciechanowicza. Przyczynek do dziejów polszczyzny na Radzieckiej Litwie*, Bydgoszcz.
- Nitsch K., 1934, *Z zagadnień języka A. Mickiewicza*, „Język Polski”, XIX, z. 5, s. 129–141.

- Pigoń S., Nitsch K., 1934, *Na marginesie autografów „Pana Tadeusza”*, „Język Polski”, XIX, z. 5, s. 141–152.
- Porayski-Pomsta J., 1999, *O potrzebie badań nad sytuacją językową na dawnych kresach polskich*, [w:] J. Porayski-Pomsta (red.), *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, Warszawa, s. 9–16.
- Rieger J., 1995, *W sprawie genezy i ewolucji polszczyzny w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 8, Warszawa, s. 31–38.
- Rieger J., 1998, *Język polski na Białorusi, Litwie i Ukrainie. Problemy kontaktów językowych ich opisu*, *Z Polskich Studiów Sławistycznych*, seria IX, Językoznawstwo, Warszawa, s. 241–247.
- Rieger J. (red.), 1995–2010, *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 8–12, Warszawa.
- Rieger J., Buszlakou J., 1999, *Teksty z Obuchowiczów na Grodzieńszczyźnie z komentarzem językowym*, [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 9, Warszawa, s. 77–83.
- Rieger J., Werenicz W. (red.), 1982–1994, *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1–7, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Rutkowska K., 2002, *Ukanie w gwarach polskich na Litwie*, [w:] J. Rieger (red.), *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, Warszawa, s. 77–87.
- Sawaniewska Z., 1982, *Osobliwości fonetyczne i fleksyjne dialektu północnokresowego zachowane w mowie mieszkańców okolic Bartoszyz*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-Społeczne, Filologia Polska”, 20, s. 65–83.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1991, *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 6, Warszawa, s. 223–254.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1995, *Bibliografia prac o polszczyźnie kresowej za lata 1989–1993 (z uzupełnieniem do r. 1988)*, [w:] J. Rieger (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 8, Warszawa, s. 265–282.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2000, *Świat jeden, ale nie jednolity, czyli o zróżnicowaniu socjalnym polszczyzny kowieńskiej*, [w:] E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska (red.), *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim*, Warszawa, s. 221–229.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2002, *Po co i jak badać polszczyznę kowieńską*, [w:] J. Rieger (red.), *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, Warszawa, s. 27–33.
- Sławski F., 1952–1982, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1–5, Kraków.
- Smułkowa E., 1999, *Sytuacja językowa w Ejszyszkach. Wyniki badań sondażowych prowadzonych na Litwie w 1997 roku*, [w:] J. Porayski-Pomsta (red.), *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*, Warszawa, s. 54–64; przedruk: „Acta Baltico-Slavica”, 24, s. 151–161.
- Smułkowa E. (red.), 2010, *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 2, *Słownictwo dwujęzycznych mieszkańców rejonu (Słownik brasławski)*, Warszawa.
- Smułkowa E. (red.), 2011, *Brasławszczyzna. Pamięć i współczesność*, t. 1, *Historia regionu. Charakterystyka socjolingwistyczna. Świadectwo mieszkańców*, Warszawa.
- Smułkowa E., Engelking A. (red.), 2007, *Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej. Памежжы Беларусі ў міждысцыплінарнай перспектыве*, Warszawa.
- Szwejkowska H., 1934, *O pomieszaniu rodzaju w czasie przeszłym u litewskich Polaków*, „Język Polski”, XIX, s. 183–184; przedruk: J. Rieger (red.), *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 1, Warszawa 1995, s. 63–65.
- Tekielski K., 1982, *Gwarowa polszczyzna Podbrzezia i Niemenczyzna na Wileńszczyźnie*, „Język Polski”, LXII, 4–5, s. 288–297.

- Трыпуцько J., 1970, *O języku wspomnień Franciszka Mickiewicza*, Uppsala.
- Turska H., 1930, *Język polski na Wileńszczyźnie*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 15–23 (przedruk).
- Turska H., 1939, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1982, s. 19–122 (fragment pracy, 45 paragrafów).
- Turska H., 1948, *Jeszcze w sprawie „widzę pana starosty”*, „Język Polski”, XXVIII, s. 105–111.
- Turska H., 1964, *Wpływ substratu litewskiego na fleksję gwary polskiej*, Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN, VII, z. 3, s. 22–28.
- Urbańczyk S., 1972, *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. 4, Warszawa.
- Wróblewska T., 1978, *Przyimek „dla” z dopełniaczem w języku mieszkańców Białegostoku*, „Język Polski”, LXVIII, 1, s. 52–56.
- Zdancewicz T., 1964, *Wpływy litewskie i wschodniosłowiańskie w polskich gwarach nad Sejnami*, „Acta Baltico-Slavica”, 1, s. 227–246.
- Zdaniukiewicz A. A., 1969, *Formy czasownikowe w gwarze Łopatowszczyzny*, „Prace Filologiczne”, XIX, s. 297–301.
- Zdaniukiewicz A. A., 1972, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Zielińska A., 2002, *Mniejszość polska na Litwie Kowieńskiej: studium socjolingwistyczne*, Warszawa.
- Аванесаў Р. І. (рэд.), 1964, *Нарысы па беларускай дыялекталогіі*, Мінск.
- Аванесаў Р. І., Атраховіч К. К. (Крапіва К.), Мацкевіч Ю. Ф. (рэд.), 1968, *Лінгвістычная геаграфія і групоўка беларускіх гаворак*, Мінск.
- Аванесаў Р. І., Крапіва К. К., Мацкевіч Ю. Ф. (рэд.), 1963, *Дыялекталогічны атлас беларускай мовы*, Мінск.
- Булыка А. М., Жураўскі А. І., Крамко І. І., 1979, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск.
- Веренич В. Л., 1990, *Польско-белорусское языковое взаимодействие (на материале мазурского островного говора в Полесье)*, [w:] J. Rieger, W. Werenicz (red.), *Studia nad polszczyzną kresową*, t. 5, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 7–141.
- Вярэніч В. Л., 1973, *Польскія перыферыйныя гаворкі на ўсходзе (да гісторыі пытання)*, [w:] В. В. Мартынов (ред.), *Польские говоры в СССР*, ч. 1, *Исследования и материалы 1967–1969 гг.*, Минск, с. 5–21.
- Казлоўская-Дода Я., 2005, *Спражэнне дзеясловаў у польскай гаворцы некалькіх вёсак Воранаўскага раёна*, „Acta Albaruthenica”, 5, Мінск, с. 212–220.
- Казлоўская-Дода Я., 2008, *Беларускія элементы ў марфалогіі польскай гаворкі ў Воранаўскім раёне*, „Беларуская лінгвістыка”, вып. 61, Мінск, с. 30–38.
- Мартынов В. В. (ред.), 1973, *Польские говоры в СССР*, ч. 1, *Исследования и материалы 1967–1969 гг.*, ч. 2, *Исследования и материалы 1969–1971 гг.*, Минск.
- Паршута Ю. М., 1973, *Статистическое описание морфологии польской речи жителей деревни Дарвиниеки Мадонского района Латвийской ССР*, [w:] В. В. Марты-

нов (ред.), *Польские говоры в СССР*, ч. 1, *Исследования и материалы 1967–1969 гг.*, Минск, с. 44–65.

Смуклова Э., 1998, *Беларускія элементы ў творчасці Адама Міцкевіча*, [w:] *Беларусіка – Albaruthenica (Адам Міцкевіч і нацыянальныя культуры. Матэрыялы Міжнароднай Канферэнцыі, Мінск, 7–11 верасня 1998 г.)*, Мінск, с. 315–322.

THE POLISH SPEECH OF SEVERAL VILLAGES IN THE
NEIGHBORHOOD OF DOCISHKI COMPARED WITH
THE NORTH-EASTERN PERIPHERAL DIALECT

ABSTRACT

The scientific studies on the Polish language on the territory of the former Grand Duchy of Lithuania have focused mainly on specific regions and historical periods. Despite the large number of the recorded materials and their analyses, scientists were unable to establish joint research programs and perform regular investigations; they also failed to create a map of different settlements, so as to develop a holistic picture of the languages of the region. Today, it is difficult to compare the study results of dialectologists and other scholars, because there is no comprehensive analysis of the peripheral Polish dialects.

The paper compares the features of the Polish dialect from the area of Docishki with Polish ethnic dialects, as well as with other eastern peripheral dialects. Some other phonetic and morphological features are characterized by the resulting substrate and linguistic contacts. The differences in the Polish dialect of Voronovo district in Belarus are also presented.

The analysis of the material has yielded that the Polish speech in the neighbourhood of Docishki is closely related to the north-eastern peripheral dialects, known as *polszczyzna kresowa* ‘borderland Polish’. It is mostly characterized by the same features as the Polish language of the area around Vilnius (including a part of the present-day Belarus). However, certain features of the local Polish dialect in villages near Docishki are not attested in the neighbouring towns, but they are present in a few remote areas, such as the Kaunas region and only a complete description of a dialect will enable linguists to detect such features.

ПОЛЬСКАЯ РЕЧЬ НЕСКОЛЬКИХ ДЕРЕВЕНЬ
В ОКРЕСТНОСТЯХ ДОТИШЕК НА ФОНЕ СЕВЕРО-
ВОСТОЧНОГО ПЕРИФЕРИЙНОГО ДИАЛЕКТА

РЕЗЮМЕ

Исследования польского языка на территории бывшего ВКЛ проводились до сих пор неравномерно как во времени, так и в пространстве. Несмотря на большое количество записанных и проанализированных материалов, учёным не удалось выработать совместных программ и методологии исследований, не получилось также разработать сетку населённых пунктов с целью представить в итоге целостную языковую картину региона. Сегодня трудно сопоставить результаты исследований диалектологов и других специалистов в связи с нехваткой комплексных анализов периферийных польских говоров.

Автором сравниваются особенности польского говора с окрестностей Дотишек с польскими этническими говорами, а также другими восточными периферийными говорами; характеризуются некоторые фонетические и морфологические черты, обусловленные субстратом, а также языковыми контактами; сделана попытка показать различия в польской речи на территории Вороновщины на Беларуси.

Как показывает анализ материала, польская речь в окрестностях Дотишек тесно вплетена в контекст северо-восточного периферийного диалекта, известного как „польшчызна крэсова”. Её характеризуют в основном те же особенности, что и польский язык исторической Виленщины (включая и часть современной Беларуси). Однако определённые языковые черты местного польского говора в расположенных вблизи Дотишек деревнях не были зафиксированы в соседних ареалах, зато известны на несколько отдалённой территории, напр. в районе Каунаса, и только полная характеристика языковой системы речи позволяет такие черты выявить.

Słowa kluczowe: język polski, dialekt peryferyjny, gwara, język polski na Białorusi, fonetyka i fonologia w dialektach, morfologia w dialektach.

Keywords: Polish, peripheral dialect, Polish in Belarus, phonetics and phonology of dialects, morphology of dialects.

Ключевые слова: польский язык, периферийный диалект (говор), польский язык в Беларуси, фонетика и фонология в диалектах, морфология в диалектах.